

Yan Pototski'nin Seyahat Notlarına Göre Astarhan ve Çevresi (1797)

Astrakhan and its Surroundings According to Yan Pototsky's Travel Notes

Zafer SEVER * Öz

Modern çağın ilk seyahat yazarlarından biri olarak görülen Yan Pototski çağdaşları tarafından tarihçi, dilbilimci, coğrafyacı, arkeolog, doğa bilimci ve daha birçok meziyetlere sahip bir ilim adamı olarak kabul edilir. Hemen hemen bütün Slav topraklarına, Avrupa'ya, Asya'ya, Afrika'ya ve daha birçok yere seyahat eden Pototski, seyahatlerinin ardından birçok yazı kaleme aldı. Bu seyahatlerden biri de 1797-1798 yıllarında Astarhan ve Kafkasya'ya yaptığı seyahattir. Pototski seyahatinin ilk yılını Astarhan ve çevresine ayırmıştır. Bu kısım ilk olarak Petersburg'da yayın yapan Severnyy Arhiv Dergisi'nin 1828 yılında çıkarılan I ve II. sayılarında yayımlandı. Bir bahar günü Moskova'dan seyahatine başlayan Pototski önce kara yoluyla Serapta'ya oradan da bir gemiyle Astarhan'a geçti. Bu seyahatte Astarhan ve çevresinde yaşayan Kalmuklar, Kazaklar, Tatarlar, Kozaklar, Budistler başta olmak üzere diğer bozkır halkları hakkında ilginç bilgiler yer almaktadır. Pototski'nin seyahati 18. asrın sonunda bölgenin demografik yapısını, çok kültürlü ve çok dilli olmasını göstermesi bakımından önemlidir. Bu nedenle çalışma bölge hakkında araştırma yapacaklara tarihsel ve kültürel bağlamda katkı sağlayacaktır.

* Dr. Öğr. Üyesi,
Erzurum Teknik Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
zafer.sever@erzurum.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1876-0246
Erzurum / TÜRKİYE

* Assist. Prof. Dr., Erzurum
Technical University Faculty of
Literature, Department of Histor
zafer.sever@erzurum.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1876-0246
Erzurum / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Yan Pototski, Astarhan, Kalmuklar, Tatarlar, Budistler.

Abstract

Considered one of the first travel writers of the modern era, Yan Pototsky is considered by his contemporaries a historian, linguist, geographer, archaeologist, naturalist, and scientist, and many other merits. Pototsky, who traveled to almost all Slavic lands, Europe, Asia, Africa, and many other places, wrote many articles after his travels. One of these travels is to Astrakhan, and the Caucasus made in 1797-1798. Pototsky devoted the first year of his trip to Astrakhan and its surroundings. This part was first published in the I and II issues of the Severnyy Archive Magazine which is published in St. Peterburg. Pototsky, who started his journey from Moscow on a spring day, first went to Serapta by land and then to Astrakhan in a ship. There is interesting information about other steppe peoples in this trip, especially Kalmyks, Kazakhs, Tatars, Cossacks, and Buddhists living in and around Astrakhan. Pototsky's journey is important in terms of showing the

Başvuru/Submitted: 08/03/2022

Kabul/Accepted: 22/04/2022

region's demographic structure at the end of the 18th century, being multicultural and multilingual. For this reason, the study will contribute to those who will research about the region in the historical and cultural context.

Keywords:

Yan Pototsky, Astrakhan, Kalmyks, Tatars, Buddhists.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

16. asrın ortalarında Çarlık Rusya önce Kazan'ı daha sonra ise bölgenin önemli geçiş güzergâhında yer alan ticaret merkezi Astarhan'ı işgal etti. Böylece asırlardır Tatarların İdil/İtil adını verdiği nehrin ismi Volga olarak değişti (Ünal, 2008, s. 238; Koç, 2012, s. 473-479). Bu değişim aslında İdil-Ural ve civarında yaşayan diğer Türk-Tatar unsurların tarihinin de değişim noktası idi. Çarlık Rusya Kazan, Astarhan ve ardından Sibir hanlıklarının işgaliyle uçsuz bucaksız ve bir o kadar da bakir toprakların sahibi oldu. Bu nedenle 18. asırdan itibaren Ruslar Sibiry'a, Türkistan'a ve Kafkasya'ya doğru keşif seferleri yaptı. Keşif yapanlar asker, mühendis ve toplumun farklı kesimlerindendi. Yeni kültürler birçok gezginin merakını cezbedi. Bu nedenle bu coğrafyalara çeşitli amaçlarla sayısız seyahat yapıldı (Özkan, 2019, s. 15-17). II. Katerina döneminde (1762-1796) Kafkasya'ya ilgi daha da arttı. Kafkasya'nın giderek Rus kontrolü altına girmesiyle birlikte Rus İlimler Akademisi bölgeye ayrı bir önem verdi. Özellikle Avrupa kökenli P. Pallas, S. G. Gmelin, Y. Reyneggs gibi ilim adamları bölgeye sefer düzenledi (Türker, 2014, s. 186). Bu isimlerden biri de Yan Pototski idi.

Yan Pototski (İvan Osipoviç) 8 Mart 1861 yılında Ukrayna'nın Pikova kentinde soylu bir aileye mensup olarak dünyaya geldi. Babası Polonyalı devlet adamı Yosef Pototski annesi ise Kontes Anna Teraza Pototskaya'dır. Çağdaşları onu tarihçi, etnograf, arkeolog ve doğa bilimci olarak tanımlıyordu. Gençliğini Venedik ve Lozan'da geçirmiş, Viyana Askeri Mühendislik Akademisi'nde uzun yıllar eğitim almıştır. Yan Pototski genç yaşından itibaren seyahat tutkusu olan biriydi. Orduda görevliyken İtalya, Sicilya, Malta ve Tunus'u ziyaret etti. Bu seyahatin ardından Türkiye ve Mısır'da bulunan Pototski bu yolculuğu hakkında *Türkiye ve Mısır'a Seyahat* adlı eserini yazdı. Bir süre Hollanda ve Fransa'da yaşadı. 1797-1798 yıllarında Astarhan ve Kafkasya'ya¹ seyahat gerçekleştirdi. 1805 yılında Çarlık Rusya'nın Özel Konsey Üyesi sıfatıyla Uzak Doğu'ya gönderildi. 1806 yılında ise İmparatorluk Bilimler Akademisi'nin onursal üyesi seçildi. Daha sonra meşhur romanı *Zaragoza'da Bulunan El Yazması*'ni kaleme aldı. Bu kitap onun dünyaca bir üne sahip olmasına neden oldu. Toplamda yirminin üzerinde esere sahip olan Pototski, genel olarak çalışmalarını Fransızca kaleme aldı. 2 Aralık 1815'te bir din adamının kutsamış olduğu kurşunla intihar ederek yaşamına gizemli bir şekilde son verdi (Petrov, 1905, s. 692-697; Burıkin, 2012, 88-89).

Pototski'nin Astarhan seyahati (1797) yaklaşık otuz yıl sonra Petersburg'da yayın yapan *Severnıy Arhiv*² dergisinin 1828 yılında çıkarılan I ve II. sayılarında ilk kez yayımlandı (Sever, 2021, s. 41). Mayıs ayında Astarhan seyahatine çıkan Pototski gezisini ağustos ayının sonunda tamamladı. Seçmiş olduğu bu tarihlerden onun karların erimesini beklediği, eşsiz doğanın içerisinde yeni maceralara atılmak istediği anlaşılmaktadır. Kullandığı güzergâh, zaman zaman başvurduğu ulaşım araçları onun neden yaz mevsimini seçtiğini göstermektedir. Rusya'nın ve bölgenin iklim koşulları

¹ Yan Pototski'nin 1798 yılında Kafkasya'ya yaptığı seyahat için bk. (Sosina, 2003, s. 48-98).

² Faddey Bulgarin tarafından 1822-1828 yılları arasında toplam 168 sayı yayımlanan, tematik konularda yayın yapan dergi. Dergi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Sever, 2021, s. 36-38).

düşünüldüğünde seyahat için en uygun zamanın da yaz ayları olarak belirlenmesinin oldukça doğal olduğu düşünülebilir. Pototski'nin seyahat notlarının girişindeki şu cümleler dikkat çekicidir: “*Sorunlu Avrupa’ya elveda! Sessiz sakin Asya’da dinleneceğim*”. Yine seyahatine başlamadan önce okuyucularına şu ifadelerle seslenir: “*Okuyuculara tek bir şey için söz veriyorum, onlara gördüğüm her şeyi anlatacağım. Zaman zaman bilim adamları tarafından bile iyi karşılanacağını umduğum açıklamalar ekleyeceğim*” (*Severnuy Arhiv*, 1828, s. 61-62). Pototski'nin bu sözleri seyahatin sadece bir gezi olmadığını aynı zamanda bilimsel bir keşif de olduğunu ortaya koyar. Pototski, Avrupa tarihine ve kültürüne son derece hâkimdir. Zaman zaman genişçe yer verdiği tarihsel bilgiler ve örnekler bu görüşü destekler niteliktedir. Pototski'nin notlarını önemli kılan da onun bölge hakkında önceden bilgi sahibi olmasıdır. Bu da tecrübeli bir elden çıkan bu notları daha da güvenilir kılmaktadır.

Seyahat notlarının bir bölümünde tarih kitaplarına olan ilgisini belirten Pototski, daha önce Bologna Enstitüsü’nde bulunduğundan dolayı şanslı olduğunu, ancak şimdi kendisini daha önce kitaplarda okuduğu bilgilerin tam ortasında bulduğunu ifade eder. Bir nevi teorik bilgilerini artık pratiğe döker. Daha önce gördüğü halklar hakkında sadece kitaplarda okuduğu bilgiler artık bütün çıplaklığıyla kendine özgü özellikleri, benzerlikleri, farklılıkları ve efsaneleriyle karşısındadır. Kendi söylemiyle artık birbiriyle çok az ilgili olan çok sayıda fikri hatırlamak için hayal gücünü ve hafızasını çalıştırması gerekmiyordu. Tek zorlandığı konu düz/yassı yüzlü insanların farklı diller konuşması, farklı yüzlere sahip insanların ise aynı dili konuşmasıdır. Ortak noktanın ise herkesin kendisini Cengiz Han’ın soyundan görmesidir (*Severnuy Arhiv*, II, 1828, s. 233-234).

1. Moskova’dan Serapta’ya Seyahat

Pototski'nin seyahatinin başlangıç noktası Moskova, nihai varış noktası ise Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarında yer alan Astarhan’dır. Pototski Mayısın 15’inde güneye doğru yolculuğa çıkar ve Moskova Nehri’ni takip ederek anlatımına başlar. Seyahatin ilk güzergâhı Moskova’dan Serapta³ bölgesinedir. Bu güzergâh güzel doğası ve kalabalık nüfusuyla öne çıkar. Yol üzerindeki bazı köylerde kutlamalara denk gelir. Pototski buradaki kadınların başlarında dikkat çekici altınla işlenmiş başlık ve örtülerin olduğunu, bunların sanki İstanbul’dan sipariş edildiklerini söyler. Birçok gezginin daha önce Rus köylüsünün yoksulluğundan bahsettiğini ancak kendi gördüklerinin bunu hiç de yansıtmadığını, bu yüzden kendi gözlemlerini aktaracağını belirtir. Ancak Moskova’dan uzaklaştıkça bu zenginliğin ve güzel köylerin azaldığını bu durumun evlerin yapısından, kullanılan pencerelerden bile belli olduğunu aktarır (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 62-63).

Seyahatin ilk duraklarından biri Kolomna’dır. Pototski, Kolomna’dan övgüyle söz eder. Her evin önünde yangın çıkması durumuna karşı bir kütük üzerinde su varillerinin olduğunu gözlemler. Pototski giderek bozkır coğrafyasına doğru yaklaşır. Oka Nehri’nin diğer taraflarında artık doğa farklılaşır, çam ve huş ağaçlarının yerini başka bitki ve ağaçlar alır. Kolomna’dan sonra eski bir Rus yerleşim yeri olan Ryazan’a

³ Eski bir Alman kolonisi

gelir. Pototski'ye göre bu şehrin sakinlerinin giydikleri kıyafetler, oturdukları meskenler ve gelenekleri Moskova yakınlarındaki yerleşim yerlerinden çok farklıdır. Kadınlar kırmızı kenarlı beyaz kaşkorse kumaştan elbise giyerler. Başlarında boncuk asılı bir başlık vardır. Pototski onların bu görünüşlerinden eski bir tanrının rahibeleri gibi göründüklerini belirtir. Yine kadınların İtalyan dansına benzer bir oyunla eğlendiklerini, bu oyunda tek farkın top yerine yumurta olduğunu ifade eder. Ayrıca bu bölge bereketli toprakların olduğu sulak bir yerdir. Ryazan'dan sonra yola koyulan Pototski yolda ilginç başlıklı kadınlara rastlar. Kadınların kafalarında uçurtma olduğunu düşündürtecek başlıkların olduğunu söyleyerek bunu başka türlü tarif edemeyeceğini belirtir. Hemen bu ilginç başlığı çizmek için harekete geçmesine rağmen kadının kendisini fark ettiğini ve saklandığını söyler (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 63-64).

Daha önce de ifade edildiği gibi Pototski'nin bu seyahati sıradan bir gezi değil aynı zamanda bir ilim yolculuğudur. Bu yüzden yanında çeşitli kaynak eserler de bulundurmıştır. Ancak birkaç saat durup kaynaklarına bakma gereği duyduğu zaman Joseph de Guignes (1721-1800), Barthelemy d'Herbelot (1625-1695), François Petis de la Croix (1653-1713), Ebu'l Gazi Bahadır Han (1603-1664) gibi çok kıymetli yazarların eserlerini yanına almadığı için büyük üzüntü duymuştur. Fakat yanına aldığı önemli bir atlastan bahseder. Bu atlas M.Ö. 2000 yılından 18. asra kadar olan dünya haritalarının olduğu kronolojik bir atlasır. 37 haritanın olduğu bu atlasla eski devirlerden beri kurulan devletlerin isimleri yer alır. Ayrıca elinde bulunan beş yıl emek verdiği haritayı da yanında Asya'ya götürür. Pototski'nin sıradaki güzergâhı Tambov şehridir. Tambov'a varmadan önce Kozlov ve Tambov şehirleri arasında göçebe halkların baskınlarına karşı birçok eski kaleye rastlar. Tambov'da yaşayan insanların uyusuk olduklarını Moskova köylüleri kadar çevik olmadıklarını söyleyen Pototski, köylü ve kadın görmek istiyorsanız güneş battığında meyhaneye gidilmesi gerektiğini belirtir. Ona göre köyün en keyifli ve canlı anı budur (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 64-66). Pototski, Tambov'dan sonra bölgedeki son Rus şehri olan Novohepersk'e gelir. Novohepersk Kalesi, Don Kozaklarının ülkesine girildiği kapıdır. Pototski bu notları açık bir havada Kozakların balık pişirdiği ateşin başında kaleme alır (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 66-67).

Kozakların yaşadığı bölgede seyahatine devam eden Pototski, birkaç nehir geçtikten sonra Kozak köylerine varır. Köyde rastladığı ilk kişiler iyi giyimli, hafif çakır keyif sokaklarda şarkı söyleyerek yürüyen erkeklerdir. Yine iyi süslenmiş doğu tarzında giyinen kadınlar da dikkatini çeker. Pototski zengin kadınların ipek, fakirlerin ise keten çiçekli elbiseler giydiğini gözlemler. Geceyi bu köyde geçiren Pototski istediği gibi dinlenemez. Bunun sebebi ise başlarında durmadan uçan sineklerdir. Pototski, Kozakların sineklerden kurtulmak için ateş yakıp tütsü yaptıklarını söyler. Kozakların hoş bir koku olması için ateşin üzerine ot serpiştirdiklerini belirtir. Kozakların her akşam bu şekilde açık havada ateş yaktıklarını ve yanan ateşin yanına atlarının da yaklaşarak ısınmak istercesine daire şeklinde toplandıklarını söyler (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 67-69).

Bu köyden ayrılan Pototski başka bir Kozak köyüne gelir. Köyde bir bayram vardır ve herkes süslüdür. Pototski kızların el ele tutuşup şarkılar söyleyerek yürüdüğünü, erkeklerin küçük gruplar halinde ağır başlı bir şekilde onları izlediklerini söyler. Yine nehirde gezi teknelerinin varlığından, Kozakların kürek çektiğinden ve atların da yanlarında yüzdüğünden bahseder. Ayrıca burada bir ayı ve çok sayıda sincap gördüğünü de sözlerine ekler. (*Severnıy Arhiv*, I, 1828, s. 69). Tüm hafta içi Kozakları gözlemleyerek geçiren Pototski onların çalışmadığını, tembel olduklarını söyler. Ancak köyde birçok ihtişamlı kilise olduğunu ve onların en azından dindar olduklarının altını çizer. Daha sonra İskit nehirlerinin kralı, Yunan şairleri arasında “Tanais” adıyla ünlü olan Don Nehri boyunca gezdiğini ifade eden Pototski, Don Nehri kıyılarından ayrılıp onu Volga (İdil)’dan ayıran dar bir araziye gelir. Burada uzun süredir devam eden kanal inşaatını görür. Pototski, fiziki koşullar göz önüne alındığında bu projenin zorluklarla karşılaşacağını ifade eder⁴ (*Severnıy Arhiv*, I, 1828, s. 69-71).

Yolculuğuna ara vermeden devam eden Pototski, Tsaritsa Nehri’ni geçer ve kendi ifadesiyle artık kendini Asya’da bulur. Pototski, çoğu coğrafyacının bu nehri Asya ile Avrupa arasındaki sınır olarak gördüğünü belirtir. Nehrin hemen karşısında çadırlarını kurmuş olan Kalmukların da bu görüşü desteklediğini, Asyalı yüzleriyle baktıklarını ve Çinlilere çok benzediklerini ifade eder. Kalmukları tasvir etmeye devam eden Pototski onların şapkalarını mantara benzetir. Erkek ve kadınlar uzun saçlıdır. Erkeklerin saçları arkadan örgülüdür. Kadınların ise göğüslerine doğru uzanan iki örgüleri vardır. Bu Kalmuk yurdundan ayrılan Pototski yolculuğunun ilk evresi Serapta’ya varır. Burası Kalmukların geleneklerini ve tarihlerini öğrenmek için iyi bir yerdir. Şehir içinde gezerek bazı gözlemler yapmaya devam eder. Kendi köpeğinin Kalmuklar üzerinde büyük tesir ettiğini görünce Kalmukların inançları gereği köpekler tarafından yenmenin büyük onur olduğunu öğrenir. Bu nedenle köpekler iyi beslenmez ve Kalmuk cesetlerini yemeye zorlanır. Birkaç yıl boyunca Kalmuk ordusuyla seyahat eden bir Seraptalı, aç köpeklerin vahşice bir cesedin üzerine koştuğunu ve cesedi parçalayıp et parçalarını ayırdıkları iğrenç bir görüntüden Popotski’ye bahseder. Pototski buna benzer bir durumu Antik Yunan tarihçisi ve coğrafyacısı Strabon’un (M. Ö. 63-M.S. 23) anlattığını belirtir. Soğd ve Baktriya arasında yaşayan göçebe İskitlerden şu şekilde bahseder:

“Baktriyalıların başkentinde bir köpeğe özel bir isim denmektedir ki bu bizim dilimizde “mezar kazıcı” anlamına gelmektedir. Bu köpekler hastalık ve yaşlılık yükü altına giren herkesi yemelidir. Bu yüzden bu şehrin yakınında mezar yok ama duvarların arasında çok sayıda kemik vardır. Büyük İskender’in bu alışkanlığı yok ettiğini söylüyorlar”. (*Severnıy Arhiv*, I, 1828, s. 71-74).

Pototski verdiği tarihsel bilgilerin ardından Kalmuklar hakkında bilgi vermeyi sürdürür. Kalmuk ordusuna ekmek, şarap gibi temel ihtiyaçların olduğu Rus ve Tatar tüccarlardan oluşan bir kervan gelir. Sonra Serapta’ya Ermenilerden oluşan yaklaşık

⁴ İki nehrin arasının kazılması ve kanal inşa edilmesi ilk olarak II. Selim zamanında Sokullu Mehmet Paşa tarafından organize edildi (İnalçık, 1949, s. 373-379); Pototski’nin ziyaret ettiği tarihlerde de kanal inşaatının devam etmesi ve ancak Sovyetler döneminde bu projenin tamamlanması onun bu öngörüsünü doğru çıkarmaktadır.

otuz Tatar arabalı bir kervan daha varır. Bu kervanın dikkat çekici özelliği araba tekerlerinden korkunç bir gıcırdama sesi çıkarmasıdır. Bu ses hemen Pototski'nin dikkatini çeker. Gıcırdama sesi çıkaran bu arabaların "Arba" olarak adlandırıldığını ve "Gürültülü" takma adının olduğunu öğrenir. Pototski'nin naklettiğine göre Tatarlar çıkan bu sestən çok memnundur. Onlara göre ancak korkaklar tekerleri ses çıkarmaması için yağlar, cesurlar ise bu ses bozkırın diğer ucunda duyulsa bile korkmaz⁵. Pototski bu notları Volga'nın sularında yüzen ve onu Astarhan'a götüren bir mavna üzerinde kaleme alır (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 74-75).

2. Serapta'dan Astarhan'a Seyahat

Pototski'nin Astarhan yolculuğu kara yoluyla geldiği Serapta'dan daha maceralı ve zorlu geçecektir. Bunun ilk emaresi ise mavnaya biner binmez nehirde çok sayıda soyguncunun olduğunu öğrenmesidir. Neyse ki aynı mavnada Pototski'ye eşlik eden silahlı yolcular da vardır. Gidecek yolları uzun olduğundan yolculuk esnasında kaptan bir Kalmuk köyüne demir atar. Burada bir eğlenceye denk gelirler. Pototski'nin kendi ifadesiyle Kalmukların müzik eşliğinde yavru köpekler gibi eğlendikleri ortamda bir süre kalırlar. Şafakla birlikte geceyi geçirdikleri Kalmuk köyünden ayrılırlar ve tekrar yola koyulurlar. Pototski'ye göre yolculuktaki ilk sıkıntı gemi sahibinin onlarla birlikte devam etmemesi ve patronlarının yokluğundan istifade eden işçilerin işlerini savsaklamasıdır. Nehirde onlara çok sayıda pelikan eşlik etmiştir. Öğleden sonra başlayan kuvvetli bir akıntı onları sazlık ve ağaçlık bir bölgeye sürükleyerek sıkıştırmıştır. Pototski o an mavnayı kurtaramadıkları için bir an batacaklarını düşündüğünü ifade eder. Neyse ki büyük ağaçlarla karşılaşmadıklarını, küçük ağaçların ise mavnanın altında kalıp kırıldığını, böylece anlık tehlikeden kurtulduklarını ifade etse de sonunda teknelerinin ağaçların arasında sıkışmaktan kurtulamadığını belirtir (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 75-76). İstenmeden yaşanan bu hadise Pototski için bir fırsat olmuştur. Daha önce hesapta olmayan, birçok halkın birlikte yaşadığı bir koloniye gelmek zorunda kalırlar. Pototski koloniyi şu şekilde izah eder:

"Kısa süre sonra, kıyafetleri bana tamamen yabancı olan tüm kıyının insanlarla kaplı olduğu köye vardık. Yakın zaman önce buraya taşınan Tatarlar, Çuvaşlar ve Mordovyalılardan oluşan bir koloni olduğunu öğrendim. İşçiler, yolda bıraktıkları tekneyi takip edecek bir tekne kiralamak için karaya çıktılar. Bu fırsatı daha önce sadece isimleriyle tanıdığım insanları görmek için kullandım. Köylülerin çoğu, çok kötü giyinen Tatarlardı. Öte yandan kadınlar son derece zayıf, beyaz yüzlü ve allıklıydılar. Çuvaşların ise her türlü haçı tasvir eden zengin renkli keten giysileri vardı. Mordovyalıların, özellikle kızları, son derece tuhaf ve fantastik giyinirler. Kulaklarına büyük tüy parçaları takarlar ve boyunlarına büyük bakır ziller/çanlar bağlarlar. Son derece vahşiler, onlara biraz yaklaşıldığında hemen kaçtılar ve evlerine saklandılar. Bu

⁵ Rus yazar Aleksandr Puşkin Pototski'den yaklaşık otuz yıl sonra gittiği Kafkaslar'da benzer bir durumdan bahseder. Yolculuk esnasında Tatarlara ait kağnıların gıcırdadığını söyler. Ancak insanları son derece rahatsız eden bu sestən Tatarların müteessir olmadığını hatta çıkan bu sesle övündüklerini belirtir. Bk. (Puşkin, 2020, s. 13).

garip halk karışımına çoban olarak tutulan Rus balıkçılar ve Kalmuklar katıldı”
(*Severnıy Arhiv, I, 1828, s. 76-77*).

Koloni içerisinde dolaşmaya çıkan Pototski bir Rus’un misafiri olur. Rus ona çay ikram eder ve Volga Nehri’ndeki soyguncular üzerine sohbet ederler. Rus, Pototski’ye tehlikenin tahmin edebileceğinden daha büyük olduğunu söyler. Buradaki Rusların söylediklerine göre bunlar alelade soyguncular değildir. Başlarındaki ataman Sibirya’dan kaçan bir suçludur. Yırtık burun delikleri ve damgalı alnı önceki kötülüklerine tanıklık eden cinstendir. Bu soyguncular sadece gemileri değil aynı zamanda nehir kenarındaki kolonileri de soyarlar. Bu sırada işçiler gerekli bir kayık bulup dönmüşler ve yarım kalan yolculuk buradan devam etmiştir. Pototski koloni içerisinde soyguncular hakkında duyduğu dehşet verici bilgileri gemidekilerle paylaşmış onları da endişelendirmiştir. Bunun üzerine mavnadaki silahlar kontrol edilmiştir. Mavnada sadece iki adet top vardır. Pototski’ye göre kendilerine ait olan silahlar daha güvenilirdir. Gerekli önlemler alındıktan sonra yolculuk kaldığı yerden devam eder (*Severnıy Arhiv, I, 1828, s. 77-78*).

Mavnadakiler olası bir saldırıya karşı hazırlıklarına devam ederken başlarına bir talihsizlik daha gelir. Gemi aniden karaya oturur. İşçiler gemiyi tekrardan suda yüzdürmek için her türlü çabayı gösterir. Ancak karanlık çöker ve fırtına başlar. Herkes yorgun ve bitap düşüp derin uykuya dalar. Pototski onların bu uykusunu Kilikya korsanlarının ortasında derin rüyalara dalan Sezar’ın uykusuna benzeter. Ertesi gün çabalar sonuç verir ve tekrar harekete geçerler. Harekete geçer geçmez son derece şüpheli insanların olduğu büyük bir tekne karşısına çıkar. Pototski’nin aktardığına göre kendilerinin kolay hedef olmadıklarını göstermek için hemen silahlarına davranıp birkaç el ateş ederler. Nehrin kıvrımlı bir noktasında bu iki gemi karşı karşıya gelir. Pototski şüphelilerin yer aldığı gemide on kişinin olduğunu sayacak kadar yaklaştıklarını söyler. Tam çatışma başlayacakken gemi ani bir manevra yaparak gözden kaybolur. Nehirde karşılaştıkları bu manzara daha önce soyguncular hakkında duyduklarını teyit eder. Büyük bir felaketin eşiğinden döndüklerinden haberdar olmaları uzun sürmemiştir. Çünkü Pototski ve beraberindekilere hiçbir zarar vermeden hızla kaybolan soyguncular kendilerini takip eden tekneyi soyup bütün mürettebatı öldürmüştür. Soyguncuların Pototski’nin bulunduğu tekneye saldırmamalarının sebebi ise daha sonra ele geçirilen soyguncuların aktardığına göre silahlı adamlarla dolu gemiye saldırmaya cesaret edememişlerdir. Artık mayıs ayı bitmiş ve haziran gelmiş, Pototski’nin yolculuğu üzerinden de iki hafta geçmiştir (*Severnıy Arhiv, I, 1828, s. 78-80*).

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılan bu dönemde soyguncular İdil Nehri’nde büyük bir sorundu. Çetin geçen yolculuğun ardından Pototski ve beraberindekiler Tenelova’da karaya çıkarlar. Ancak tekneden inerken balıkçı ağlarını yanlışlıkla kestikleri için balıkçılar tarafından ağır küfürler işitirler. Pototski hayatında ilk defa burada çift hörgüçlü deve görür. Ancak ona göre bu develer Avrupa’dakilere hiç benzemez. Pototski’nin seyahati esnasında en ilginç olaylardan biri şüphesiz Rus-Kaçar savaşının başkomutanı olan Valerian Aleksandroviç Zubov (1771-1804) ile karşılaşmasıdır. Onunla birkaç saat sohbet etme şansı yakalar. Pototski, Zubov’u

zevkle dinlemesine rağmen kendisi için değerli olan birçok fikirden vazgeçmek zorunda kaldığını ifade eder. Ancak bu fikirlerden bahsetmez. Sefer sırasında çok dikkatli bir şekilde hazırlanan Kafkasya'nın doğu kesiminin haritasındaki Rus ordusunun kullandığı güzergâhı takip ettiğini belirtir. Zubov'un karşısında önemli bir direnç olmadığını ve Derbent'i ele geçirmesinin kolay olduğunu söyler. Böylelikle Zubov'un Mugan steplerine kadar ilerlediğini belirtir. Rusların ulaşılmaz dağlarda yaşayan Lezgilerle bile savaşmak zorunda kaldığını ifade eder. Pototski, Lezgilerin yaşadığı dağların arkasında yaşayan Avarlardan bahseder. Hanlarının isminin Avar olduğu ve hanın taşıdığı bu Avar isminin eski bir Hun halkına ait olduğunu ve bu yüzden Petersburg'da yayımlanan tüm dillerin karşılaştırmalı sözlüğünde Macar diliyle yakınlık kurulduğunu ancak kendisinin bu iki dil arasında hiçbir benzerlik fark edemediğini belirtir (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 80-82).

Pototski, Zubov'un hem Kafkasya halklarıyla hem de Türkmenler, Buharalılar ve Afganlarla dostane ilişkiler içinde olduğunu söyler. Yine buradaki halklar hakkında ilginç bilgiler vermeye devam eder. Buharalıların eski Soğdlular olduğu ve Özbekler olarak bilinen Türkmenlerle karıştıklarını ifade eder. Araştırmalarına ve gezisine devam eden Pototski'nin bölgedeki kültürel zenginliği fark etmesi fazla uzun sürmez. Pototski, buranın sıra dışı bir hanın yönettiği ve İranlıların anlamadığı bir dil konuşan Talyanski adında bir yer olduğunu öğrenmiştir. Bu küçük devletin varlığını ilk olarak bir Alman kaynağından⁶ öğrendiğini açıklar. Kitapta geçen şu ifadelere yer verir:

"Gilan'da iki tür sakin vardır: Gilanlar ve Talyanlar, bazıları vadilerde bazıları dağlarda yaşar. Gilanyalılar Farsçanın bir lehçesinde konuşurlar, Talyan dili ise tamamen farklıdır. Bu yüzden bu iki halk da birbirini anlamaz..." (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 82-83).

Pototski verdiği tarihsel bilgilerin ve örneklerin ardından seyahat notlarına kaldığı yerden devam eder. Metinden anlaşıldığına göre nehirdeki soyguncular geçirilen bir mesele değildir. Bu tehdit unsuru ortadan kaldırılmak istenmektedir. Haziranın 6'sında Pototski, Ahtuba Nehri üzerinde ortaya çıkan soyguncuların takip edilmesi üzerine emir aldıklarını söyler. Daha önce karşılaştıkları grubun sadece çetenin bir müfrezesi olduğunu belirtir. Güzel bir havada yolculuklarına devam etmelerine rağmen akşama hava kötüleşir ve bir yere demir atmak zorunda kalırlar. Bu yolculuğun sonunda Çernoyarska'ya gelirler. Pototski, zengin bir balıkçıda konaklar. Kaldıkları yerden Selitrennoe şehrinin Ahtuba'nın ötesindeki kalıntıları çok net şekilde görülür. Pototski, Selitrennoe'nin ismini içinde bulunan potasyum-nitrat fabrikalarından aldığını söyler. Bozkır boyunca sıralanmış ve kalıntıları olan birçok şehrin adı gibi onun da eski adının bilinmediğini ifade eder (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 83-85).

Pototski seyahat notlarının bu kısmında Tyumen isimli bir Kalmuk hanından bahseder. Onun hakkında bilgiler verir. Tekneyle giderken ona ait yeni inşa edilmiş güzel bir ev gördüğünden bahseder. Göçebe yaşamından ilk vazgeçenin o olduğunu ve

⁶ Bu eser *Der Allneuerste Staat von Kasan, Astracan, Georgien, vb.* adıyla 1724 yılında Nürnberg'de basılmıştır. Bk. (*Severnuy Arhiv*, I, 1828, s. 83).

yazları çadırda geçirdiğini söyler. Bu hanın inancı ise Lamaizm'dir⁷. Tekne mürettebatının su için yakında bir bölgeye gittiği sırada bu zamandan faydalanarak notlarını almaya devam eder. Tarihin babası olarak atfettiği Herodot hakkında bilgiler verir. Her fırsatta ona olan hayranlığını dile getirir. Onun yaklaşık 2200 sene önce bu ülkeyi ziyaret ettiğini, o zamandan beri çok farklı toplulukların bu coğrafyada yaşamış olduklarını, onlara ait şehirlerin kalıntılarının bozkırı kapladığını ancak isimlerinin yok olduğunu ifade eder. Binlerce hükümdar ve şanlı savaşçının bozkırda silinip gittiğini ve onları kimsenin hatırlamadığını belirtir. Geriye sadece tarihçilerin en eskisi olan Herodot'un yazdıklarının kaldığını ifade eder (*Severnıy Arhiv*, I, 1828, s. 85-86).

Pototski çetin şartlar altında sürdürdüğü bu yolculukta nihayet Astarhan'a yaklaşır. Şiddetli rüzgâr onları kuzgunların yuva yaptığı bir adaya çiviler. Kuşların korkunç sesleri onları neredeyse sağır edecek derecededir. İlk başta bu kadar çok kuzgun olduğu için kaderi suçlamaya hazırlanırken onların Volga tarafında sulanan birçok bölgede çürüyen balıkları gagalayarak büyük hizmet ettiklerini bir Astarhanlı'dan öğrenince isyan etmekten vazgeçer. Yolculuğu çok zor şartlar altında geçen Pototski Astarhan'ın çan kulelerini görmesini sevinçle karşılar. Birkaç saat sonra Astarhan'a varırlar. Pototski karaya çıktıklarında tanıştığı ilk kişinin alnında sarı bir çiçek olan "Hintli" olduğunu söyler. Bu karşılaşmanın ardından artık ona göre Asya'da olduğundan şüphe kalmamıştır. Ayrıca limanda Volga soyguncularından on tanesinin yakalandığını da öğrenir (*Severnıy Arhiv*, I, 1828, s. 86-87).

Pototski, Astarhan'da kaldığı sürede ilginç bilgiler toplamıştır. Bunlar arasında en dikkat çeken Kazaklar hakkındadır. Onlar ve diğer halklar hakkında edindiği bilgileri şu şekilde izah eder:

"Volga'nın doğusunda bulunan ilk halk, Astarhanlılara benzeyen Nogay Tatarlarıdır. Uralların veya Yayıkların ötesinde 150 bin atlıya kadar çıkabilen üç Kırgız (Kazak) Ordası yaşıyor. Kırgızlar (Kazaklar), Türkmenlerden sonra Asya'da sahip olabileceğiniz en kötü komşulardır. Bu insanların bir kısmı Rusların egemenliği altında olsa da bazıları hâlâ onlarla savaş halindedir. Volga ya da Yayık boyunca yüzerek atlarını halatla geçirirler ve ellerine düşen Rusların vay haline. Onları Hive'ye götürüp satarlar... Şimdi Astarhan'da yaklaşık otuz Kırgız (Kazak) mahkûm var. Düz/yassı yüzlerini gördüm. Tatarlar ve Kalmukların ortasını oluştururlar. Ancak daha uzun ve daha güçlüdürler. Karakalpaklar veya siyah şapkalılar sayıca fazla olmayan topluluktur. Aral Gölü kıyılarında yaşarlar. Hive'de günlük işçi olarak çalışırlar" (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 229-230).

Pototski'nin notları arasında Hive Tatarları hakkında da bilgiler yer alır. Hive Tatarları yerleşik hayata geçmiş olup onlara ait bir köy ve şehir vardır. İyi inşa edilmiş ve boyanmış ahşap evleri dikkat çekicidir. Pototski, Hive hanının kendi kalesinde mahkûm gibi olduğunu ve onun adına güç kullanan bir oluşumdan bahseder. Eğer handan memnun olmazlarsa onu Buhara'ya gönderirler ve onun yerine başka birini

⁷ Tibet Budizm'in mistik bir tipi. Din adamlarına ise Lama denmektedir. Bu sebeple Lamaizm olarak adlandırılmaktadır. Bk. (Uzunkaya, 2020, s. 55).

han ilan ederler der⁸. Hive’de yirmi yıldır köle olan bir Rus, Kazak baskınları hakkında bilgi verir. Rus esirin anlattıklarına göre Kazakların Hive’deki her aileye bir veya iki Rus tutsağını teslim ettiklerini belirtir. Eğer Müslüman olmayı kabul ederlerse serbest bırakılırlar. Ancak çok azının buna cesaret ettiğini söyler. Evlenenlerin ise nüfusu ve endüstriyi artırdığını belirtir. Astarhan’da her zaman Hive’den gelen tüccarların olduğunu söyler. Onların sanki evrensel hukuk kurallarını çiğnememiş gibi Rus köleleri satın alarak, Kazakları yeni baskınlar için teşvik edip cesurca Rusya’ya geldiklerini belirtir. Pototski, Hive’den gelen tüccarların birçoğuyla tanışmıştır. Onların çok kaba olduklarını ve konuşarak bir şeyler öğrenilebilecek insanlar olmadıklarını söyler (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 230-231). Hive, Türkistan’da köle ticaretinin ana merkezlerinin başında gelir. Ancak şehir hakkında yeterince sağlıklı bilginin alınamamasının sebebi Hive’nin diğer Türkistan şehirlerine göre daha dışa kapalı yönetilmesidir (Karakulak, 2020, s. 75-76).

Pototski’ye göre Buhara şehri tüm Türkistan hakkında genel bilgiler edinebileceğiniz bir şehirdir. Pototski, Buhara hanının çok güçlü ve yetenekli bir han olduğunu söyler. Gücünü teokrasiden aldığını ve Kur’an’ın hükümlerini uyguladığını belirtir⁹. Pototski’nin aktardığına göre Buharalılar Yukarı Asya’daki tüm ticaretin kontrolünü elinde bulundurur. Hint ürünleri için Multan’a, Çin için Kaşgar’a, Rus malları için ise Orenburg’a giderler¹⁰. Buharalılarla Soğdlular arasında bağ kuran Pototski, Soğdluları Farsça’da tüccar anlamına gelen “suhader” kelimesine çok benzetir. Notlar arasında Hazar Denizi kıyılarında yaşayan Türkmenler hakkında da bilgiler yer alır. Türkmenler, Kazaklar gibi göçebe bir halktır. Temel geçim kaynakları yağmadır. Pototski, Rus gemilerinin bu amaçla geldiği Mangışlak’ta pazarlık yaptığını belirtir. Ancak kimsenin rehine verene kadar karaya çıkmaya cesaret edemediğini söyler. Bu önlemin bile her zaman yeterli olmadığını, bu nedenle bu insanları kendi ülkelerinde tanmanın çok tehlikeli olacağını izah eder. Bununla birlikte Rusya’ya tâbi olan Türkmenlerin olduğunun da altını çizer (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 231-232).

Pototski bölge halkları hakkında bilgi vermeye devam eder. Bölgede yaşayan hemen hemen bütün halklar hakkında kısa da olsa bilgiler verir. Bu sefer Horosan’ın arkasında Kandahar’da yaşayan Afganlardan bahseder. Hanlarının isminin Zeman Şah olduğunu söyler. Son zamanlarda önemli fetihler yaptıklarını, birçok İran eyaletine sahip olduklarını ve Avrupalı kadınların çok sevdiği o ince şalların kaynağı olan Keşmir Krallığını da ele geçirdiklerini belirtir. Astarhan’da Gürcü kralı İrakli’nin esaret

⁸ Pototski’nin bu bilgiyi verdiği yıllarda İnaklar, Hive Hanlığı’na kukla hanlar atıyor. 1804 yılında da İltüzer Moğol soyundan gelenlerin tahta geçme olayını değiştiriyor ve kukla hanı saraydan uzaklaştırıyor. Böylece Hive’de Kongratlar dönemi başlıyor.

⁹ Bu dönemlerde Buhara’nın yönetimi Mangıt Hanedanlığının elindeydi. Onların zamanında dinin, devletin her kademesinde etkisi daha da arttı. Hükümdarlar bir handan ziyade derviş görüntüsü içerisindeydi. Ayrıca hükümlerinin haklarının meşruluğu ve bunun topluma kabul ettirilmesi için kan bağılığına, yani Cengizogulları’nın soyundan gelmeye gerek yoktu. Bunun yerine saltanatın meşruiyeti Seyyidlik ile desteklendi. Bk. (Özkan, 2021, s. 68).

¹⁰ Türkistan’ın önemli ticaret merkezleri arasında yer alan Buhara, kadim ticaret yollarına sahiptir. Pototski’nin belirttiği ticaret yapılan merkezlerin haricinde Sibirya’ya, İran’a ve daha birçok ülkeyle ticaret yapılmaktadır. Bk. (Burton, 1997, s. 391-412).

altında tuttuğu Esad Han'ın oğlu olan Afgan bir prensin yaşadığını, ancak onunla tanışmadığını ifade eder. Eğer onunla tanışabilseydi doğup büyüdüğü İran hakkında bilgi alabileceğini söyler (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 232).

Pototski'nin notları arasında Astarhan'da yaşayan Hintliler önemli yer tutar. Pototski, zaman zaman onlardan özel olarak bilgi verir. Çoğunlukla Multan¹¹ kökenli olan Hintlilerden şu şekilde bahseder.

“Onlar Brahmanlara sahipler, Ganj Nehri’nden suları bile var, tek kelimeyle dinlerine ait her şey var. Akşam tanrıları Vişnu’ya dua ederler. Mekân ve koşulların elverdiği ölçüde kutsal hizmetlerinde dışa dönük ihtişamları vardır. Astarhan Hintlileri et yerler, ancak ineğe saygı duydukları için inek eti yemezler. Genellikle kuşları satın alırlar ve onları serbest bırakırlar. Sokaktaki köpekleri beslerler ve hayvanlara karşı büyük bir sevgi duyarlar. Günlük işlerini bitirdikten sonra bahçede yürüyüşe çıkarlar, nargile içerler, darı, pilav yerler. Meraklı bir şekilde bir çiçeği veya bitkiyi incelerler. Yaratıcının en ufak kreasyonlarını merak ederler ve mutlu bir yüzle kervansaraylarına dönerler. Çok sevdikleri iki renkte koyu yeşil ve kırmızı elbiseleri varsa kendilerini çok şanslı görürler. Öldüklerinde vücutları ateşe verilir ve külleri Hindistan’a gönderilir” (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 232-233).

Pototski'nin aktardığı bilgilere göre Astarhan hemen hemen tüm inançların yaşandığı bir merkezdir. Ona göre Astarhan'da gezerken müezzinlerin seslerini, Rum kilisesinin çanlarını, Hintlilerin çalgılarını hatta Lamaların uğultularını duyabilirsiniz. Yine bu şehirde eski inanç mezhepleri, Avrupalı ve Asyalı Hıristiyanlar da vardır. Pototski, Astarhan'da Hintli tüccardan çok İranlı tüccar olduğunu söyler¹². Onların Kerbela matemi anma törenlerine denk gelir. Hz. Ali'nin takipçilerinin kervansarayda toplandığını ve sayılarının iki yüzü bulduğunu belirtir. Binanın Çin tarzındaki büyük fenerlerle aydınlatıldığını ve harika bir manzara altında tören düzenlediklerini söyler. Bu bilgiler Astarhan'ın onlarca inanca ev sahipliği yaptığı ve şehrin bütün dinlere karşı hoş görülmesi olduğunu ortaya koyar. Yine Pototski şehirde incelemiş olduğu eski eserlerden birçok şey öğrendiğini belirtir. Fars diliyle alakalı örnekler verir. Persler ve Medler hakkında bazı tarihsel bilgiler aktarır. Türkçenin hemen hemen bütün Azerbaycan'a yayıldığını ancak yüksek kesimlerde hâlâ bazı Farsça lehçelerin konuşulduğunu belirtir (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 234-236).

Pototski, Astarhan'da kadim halkların tarihlerinden ve dillerinden kendi ifadesiyle en yeni bilgileri öğreten mükemmel bir öğretmene denk gelir. Bu öğretmen Abbas Han adlı bir İranlıdır. Pototski, Abbas Han'ı akıllı ve mükemmel bir insan olarak tanımlar. Abbas Han, Pototski'yle birlikte Kaçar Hanedanı'nın kurucusu Ağa Muhammed Han'ı ziyaret etmek istemiş ancak Ağa Muhammed Han'ın kendi köleleri tarafından öldürülmesinden dolayı bu ziyaret gerçekleşmemiştir. Pototski, Abbas Han gibi karakterli bir adamın bu kadar zalim bir adamın ölümü karşısında çok üzülmesine

¹¹ Pakistan'ın Pencap Bölgesi'nde bulunan tarihi bir şehirdir. İndus Nehri'nin kollarından Çinâb suyunun doğusundaki Hint alt kıtasının Türkistan'a açılan güzergâhında yer alır (Özcan, 2006, s. 548).

¹² Astarhan, İranlı tüccarların mallarını dünya pazarlarına çıkardıkları nokta olmasından dolayı son derece kritik öneme sahiptir. II. Selim'in Astarhan seferinin amaçları arasında İranlı tüccarların ticaret yollarını kapamak da vardı. Ayrıntılı bilgi için bk. (Kemalov, 2011, s. 5-6).

şaşıır. Kaçar hanı Ağa Muhammed Han hakkında notlarına devam eden Pototski, hanın zorluklarla dolu çocukluğundan bahseder. Onun küçük yaşta babasının düşmanları tarafından hadım edildiği ve Kerim Han tarafından esir tutulduğunu söyler. Nadir Şah'ın (1688-1747)¹³ tacını takabilmek için bölgede mücadele verdiğini, İran'da belli bir dönem hüküm sürdüğünü belirtir. Ağa Muhammed Han'ın ölümünün ardından İran'da iç karışıklıkların meydana geldiğinin de altını çizer (*Severnuy Arhiv*, II, 1828, s. 236-238). Ağa Muhammed Han'ın gaddar ve acımasız bir han olmasının sebebi olarak çocukluğunda maruz kaldığı kötü muameleler gösterilir (Soofizadeh, 2017, s. 60).

Tarih 13 Ağustos'u gösterdiğinde Pototski, daha önce hakkında kısa bir bilgi verdiği Kalmuk hanı Tyumen'in yaşadığı Zamyansk'a gelir. Volga'da iki Kozak'ın kürek çektiği bir tekneyle birkaç saat sonra kendini kalabalığın içinde bulmuştur. Pototski için güzel bir yatağın olduğu, Çin kumaşıyla bezenmiş bir çadır hazırlanmıştır. Pototski burada Tyumen'le buluşur. Ona çadırında Avrupaî tarzında yemek servis edilir. Tyumen ve oğlu burada Pototski'yle oldukça akıcı Rusça konuşurlar. Pototski daha sonra kamp hakkında bilgi vermeye devam eder. Kalmukların çadırları dikkatini çeker. Onların taşınır evlerini ifade etmek için kullandığı çadır "Palatka" kelimesinin Rusça adı olan "Kibitka" ile tam olarak aynı olmadığını ifade eder. Çünkü Kalmuk çadırları keçeyle kaplı kafeslerden yapılmıştır. Çadırların "fullen" adı verilen söğüt tüneleri olduğunu ve sökülebildiğini ifade eder. Kalmukların bu çadırlara "Gir" dediğini, Tatarların ise neredeyse çadırlarının aynı olmasına rağmen onların "Kara-çu" olarak adlandırdıklarını belirtir (*Severnuy Arhiv*, II, 1828, s. 239-240).

Pototski kendisine tahsis edilen çadırında Çin müziği eşliğinde uyanır. Ardından Budist rahiplerin dua ettiği alana gider. Bu rahiplerin sayısı yaklaşık otuz kadardır. Pototski, kendisine yabancı olmayan müzik aletleri eşliğinde ilahiler söylediklerini belirtir. Zaman zaman rahiplerin tükürmek istiyorlarmış gibi genizlerini çektiklerini bunun dışında hiçbir şey yapmadan bir saat süren törenlerini bozmadıklarını söyler. En çok şaşırdığı nokta ise Budistlerin, Kalmukların tam tersi şişman ve sağlıklı yüzlere sahip olmalarıdır. Daha sonra Pototski, yanındakilerle birlikte yaşlılığından dolayı artık ibadet edemeyen bir Lama'nın yanına gider. Lama'yla ilmi bir sohbet gerçekleştirir. Ona yanında götürdüğü kutsal bir kitabı gösterir; Lama ise içerisinde bulunan Tibetçe kelimeleri akıcı bir şekilde okur. O, Avrupa'daki kutsal kitaplarda bu dilde yazılar yazılmasına çok şaşıır (*Severnuy Arhiv*, II, 1828, s. 240-242).

Potoski, yaşlı ruhani lideri ziyaretinin ardından Tyumen Han'ın eşiyle tanışır. Nurcan isimli bu kadın genç ve çok güzeldir. Bedeni göz kamaştıracak kadar beyaz, saçları ise siyah ve iki bukledir. Pototski'ye göre bu özellikleri kadını daha da ön plana çıkarmaktadır. Ayrıca onların Huvaşey adlı bir erkek çocukları vardır. Tanışmanın ardından Nurcan, Cengiz Han'ın kahramanlıklarının anlatıldığı bir kitabı Pototski'ye okur. Pototski bu fırsatı değerlendirerek onlara Moğol alfabesinin icadıyla anılan Uygunlarla anılarının olup olmadığını sorar. Tyumen'in ise Kalmukların

¹³ İndus Nehri'nden Kafkaslara kadar geniş bir coğrafyada hüküm süren Avşar Hanedanı'nın kurucusu ve lideri (Arunova-Eşrefyan, 2015, s. 7).

Uygurlar hakkında hiçbir şey bilmediğini ancak onlar hakkında tek bir atasözü hatırladığını söyler. Bu atasözü: “Bir kişiyi anlamıyorsan o bir Uygur olabilir”dir. Söz konusu bu atasözünden de burada yaşayan Kalmukların Uygurlarla o dönemde ilişki kurmadıklarını ve birbirlerine çok uzak olduklarını gösterir. Ayrıca bu sohbette Moğolların eşikle¹⁴ ilgili inançları da konuşulur. Tyumen bu saygının hâlâ devam ettiğini belirtir (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 242-243).

Pototski’ye sohbet esnasında kısarak sütünden yapılan kımız ve yağda kaynatılmış çay ikram edilir. Ancak Pototski içindeki yağlı tattan dolayı kımızı pek beğenmez. Pototski, Kalmukların çayı Çin’den getirttiklerini ve kendilerinden farklı bir paketlenme şekli olduğunu belirtir. Kalmuklar bu çayı süt ve tereyağı ile demleyerek sağlıklı ve güçlendirici bir içecek haline getirirler. Pototski bütün Tatarların da bu alışkanlığı benimsediğini ifade eder. Yavaş yavaş artık kampa ilginç tipler toplanmaya başlar. Bunlar çevrede dolaşan Kundur Tatarlarıdır. Onlar hana saygılarını sunmaya gelmiştir. Pototski, Tyumen’in onlara kımız ikram ettiğini ancak pek saygısı varmış gibi görünmediğini söyler. Tam tersine Tatarların ona büyük saygı duyduklarını ifade eder. Pototski, Müslüman Tatarların bir putperest önünde bu şekilde kendilerini küçük düşürmeleri karşısında şaşırır. Ancak Tatarların, Cengiz Han’ın kanına, servetine ve Yayık kıyılarından Kuban’a kadar hem Rusların hem de göçebe halkların tam adalet gördüğü, gerçekten saygın olan sağlam bir karaktere saygı duyduklarının altını çizer. Pototski öğle yemeğinde nezaketen at etini tercih ettiğini belirtir. Aynı zamanda yemek esnasında bir yaylı çalgıyla onları masada eğlendiren birinden bahseder. Daha önce görmediği bu enstrüman hakkında fazla bilgi vermez. Pototski daha sonra son derece etkilendiği bir av sahnesinden bahseder. Kalmuk ve Tatar avcılarının şahinleriyle birlikte heyecanla harekete geçtiğini ve atlarla bütün ovayı kapladıklarını ifade eder. Daha sonra avcılarının büyük avlarla geri döndüklerini belirtir (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 244-245). Pototski, Kalmukların yanlarında şahinleri olmadan tek bir adım bile atmadıklarını her birinin kendine ait, beslediği ve neredeyse bütün gün onunla meşgul olduğu bir şahininin olduğunu belirtir (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 247).

Çok yönlü bir kişilik olarak öne çıkan Pototski’nin çizim yeteneği de vardır. Fırsat buldukça seyahat sırasında çizimler de yapmıştır. Özellikle dikkatini fazlaca çeken Lamalar hakkında hemen hemen her şeyi çizmiştir. Ancak bu çizimler yayınlanan notlar arasında yer almaz. Çizimlerini yaparken onları gözlemlemeye devam eder. Pototski’nin aktardığına göre binlerce din adamı vardır. Bunlar kuru kalabalık değildir. Her biri kendine özgü meziyetlere sahiptir. Gelongların dilenmelerine gerek olmadığını, insanların onların ihtiyaçlarını karşıladıklarını belirtir. Öğle yemeğinin ardından Pototski daha önce katıldığı törenden farklı olarak ruhani bir törene katıldığını söyler. Pototski töreni şu şekilde tasvir eder:

“Gelonglar küçük ama çok zengin cüppeler; Çin kumaşından yapılmış önlükler ve figürlerle süslenmiş değerli başlıklar/taçlar giymişlerdi. Kostümleri Çinli patronların kıyafetleri gibiydi. Aynı zamanda herhangi bir çalgı çalmadılar. Her keşiş sol elinde pirinçten bir çingirak ve sağında ne adını ne de kullanımını bilmediğim bir silah

¹⁴ Moğolların eşikle ilgili inançları Cengiz yasalarında da yer alır. Yasaya göre ordu komutanının eşğine basanın öldürülmesi gerektiği açıkça belirtilir. Bk. (Alinge, 1967, s. 145).

tutuyordu. Her birinde ayrıca bir bakır kâse ve ketene sarılmış tohumlar vardı. Dua etmeden önce gözlerinin önünde bir kumaş parçası tuttular, sonra sessizce bazı kelimeler mırıldandılar ve bazen bir önceki gün fark ettiğim sesi çıkardılar. Bazen dua ettiğimizde yaptığımız gibi ellerini katladılar, sonra tohumları havaya attılar. İçlerinden biri ayağa kalktı sunakta tütsü yaktı, içinde tüy bulunan bir kap aldı, sarı bir sıvıyı bir kaba döktü ve oradan bütün keşişlerin fincanlarına döktü. İçtiler, onunla alınlarını ıslattılar ve gerisini tanrılara sundular..." (Severnıy Arhiv, II, 1828, s. 245-247).

Pototski, Kalmuk yurdunda kaldığı ilk günlerde deniz rüzgârlarının çok sıcak esmesinin ardından esen soğuk rüzgârlardan dolayı yoğun bir hava değişikliğinin yaşandığını belirtir. Bu durum birçok Kalmuk'un hastalanmasına neden olur. Pototski de kendini koruyamaz ve hastalanır. Ancak o kısa sürede iyileşir. Bu durumdan dolayı oldukça mutlu olduğunu notlarına ekler. Çünkü kısa bir zaman sonra Kalmukların büyük bir göçü vardır ve bu kervanda olmayı çok ister. Pototski, ayın 20'sinde sabahın erken saatlerinde harekete geçen bu göç kervanına dâhil olur. Kervanı gözlemlemeye başlar. Birçok deve çadırları ve eşyaları taşır. Kadınlar at sırtında develeri yönlendirir. Yine bazı kadınların eyerlerinin önünde çocuklar vardır. Kimse yaya değildir herkes at sırtındadır. Hatta Pototski yaşlı Lama'nın da kendi müritlerinin önünde atının üzerinde olduğunu ifade eder (Severnıy Arhiv, II, 1828, s. 248-249). Pototski'nin göç kervanından aktardığı bu bilgiler bozkırda yaşayan halkların klasik göç kervanı gibidir.

Pototski, göç kervanını biraz takip ettikten sonra Kundur Tatarlarının en zengini olan Din-Eslam'ın düğününe katılmak için sağa doğru ayrıldıklarını ve Tatarların topraklarına girdiklerini belirtir. Ayrıca Volga Nehri'ne akan derelerden ve nehirlerden geçtiklerini ve nihayet Tatarların köylerinden ilerleyerek Din-Eslam'ın yurduna vardıklarını söyler. Onlara ilk sevgi gösterilerini tepelerden el sallayan kızların gerçekleştirdiğini ve yaklaştıkları zaman oynamayı bıraktıklarını ifade eder. Ancak daha sonra Tyumen'in onları dans etmeleri için ikna ettiğini belirtir. Pototski, kızların dans ettikten sonra utangaç çocuklar gibi yüzlerini kapatıp oradan uzaklaştıklarını söyler. Ayrıca bu genç kızların ilginç kıyafetleri olduğunu belirtir. Elbiselerin üzerinde gümüş zincirler ve düğmeler vardır. Ayrıca burunlarında değerli taşlarla süslenmiş halkalar asılıdır (Severnıy Arhiv, II, 1828, s. 249-250).

Düğün tam anlamıyla kusursuz bir şekilde hazırlanmıştır. Ziyafetin dört dörtlük olması için hiçbir şey unutulmamıştır. Pototski oracıkta dört at, dört boğa ve dört koyununun kesildiğini ve ustaların şişman olan bu koyunların kuyruklarını, bağırsaklarını, kafalarını ve diğer parçalarını getirdiklerini belirtir. Daha sonra öğle yemeği için büyük porsiyonlu servislerin yapıldığını söyler. Yemeğin ardından büyük bir eğlence başlar. Ancak düğünden ayrılmak zorunda olan Pototski bu eğlenceye kalmaz. Pototski ayrıca düğün esnasında Kungur Mollası Beg-Ali adında biriyle tanışır. Pototski Molla Beg-Ali'nin bir Nogay için fazla bilgili ve meraklı olduğunu ifade eder. Kendisinin Türkçeye hâkim olduğu ona söylenince ilgisi ve alakasının daha fazla arttığı ve Kundur halkının tarihi hakkında konuştuklarını belirtir. Onların gerçek Nogay oldukları ancak Kalmuklarla birlikte yaşadıklarını ifade eder. Kampları, her

ailenin içinde geniş bir yer kaplaması nedeniyle Astarhan Tatarlarının kamplarından farklıdır. Bu yüzden onların yurtlarını diğer Tatar yurtlarına benzetmez. Kışın Krasnoyarsk yakınlarındaki evlerde yaşarlar. Çadırların önünde çeki demirli arabalarının olduğunu söyleyen Pototski bu geleneğin Menandr'ın elçiliklerinde dahi bahsedildiğinden dolayı çok eski olduğunu belirtir (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 250-251).

Düğünden ayrılıp tekrar kervana katılmak için harekete geçen Pototski ve beraberindekiler güneş batmadan önce Ahtuba Nehri'ni geçebilmeleri için onları bekleyen develere ulaşırlar. Pototski'nin ifadesiyle beş Alman mili kadar yolculuğun ardından gecenin geç bir saatinde kervanın konakladığı kampa varırlar. Pototski dinlemeye geçip günlük olayları kayda geçtiği zaman Tyumen kendisine ait zincir zırhı ve silahlarını ona gösterir. Tyumen'in en değerli silahına ise "Kitçin Han'ın Gömleği" adı verildiğini öğrenir. Pototski bu ismin Tatarlar arasında ve tüm Kafkasya'da bilindiğini söyler (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 251-252).

Pototski kamptan ayrılıp Tatar yapılarının kalıntılarını incelemek amacıyla Rusların Selitryan kasabası olarak adlandırdığı Cid-Haci'ye gelir. Ancak Pototski bu gezide umduğunu bulamaz. Geriye sadece devasa tuğla yığınları ve çeşitli renklerde mozaik kalıntılar kalmıştır. Yine yakın zamanlarda inşa edilmiş dört kule vardır. Pototski, görünüşüne göre Rusların burada Ahtuba Nehri boyunca teknelerini korumak için bir kale yapmak istediklerini, bu kalelerden birinde o gün hâlâ var olan bir kulenin yapılmış olduğunu söyler. Daha önce tuğla tonozlu mezarlardan bahseden gezginlerin yanıldığını ve moloz yığından başka bir şey olmadığını aktarır. Pototski kasaba hakkındaki anlatımlarına şu şekilde devam eder:

"Bahsettiğim dört kule arasında kapısız ve penceresiz ahşap ev izleri var, içlerinde sadece yılanlar ve tarantulalar yaşar. Fakir bir Rus ailesi göçebe halklarla küçük bir ticaret kurma umuduyla buraya yerleşmiş. Yılanların bu kadar yüksek ve kuru bir yerde nasıl yaşadığını anlamıyorum. Bu sürüngenlerden biriyle karşılaşmadan tek bir adım bile atmak imkânsızdır. Burada bulunan Tatarlar ve Kalmuklar yabancılarla tanıştıkları zaman çok şaşırılmış görünüyorlardı. Akşam bu ülkenin sakinlerini dinledik. Bunlar bu eski kalenin tek garnizonunu oluşturan ulmasıyla köpekler arasında korku salan kurtlardı." (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 252-254).

Pototski hiçbir meraklıya Cid-Haci harabelerinin ortasında uzun süre kalmasını tavsiye etmez. Çünkü burası fakir insanların yaşadığı, yılanların tısladığı ve kurtların uluduğu korkunç bir yerdir (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 254). Cid-Haci'den ayrılan Pototski üç günlük bir yolculuğun ardından ıssız bozkırın ortasında Rusların Bogdo-Gora, Kalmukların ise Bogdo-Ula adını verdikleri bir dağın yükseldiğini söyler. Moğolca bir kelime olan Bogdo'nun¹⁵ kutsal/aziz, yüce ve görkemli anlamlarına geldiğini belirtir. Yine Rus Hükümeti'nin Çin İmparatoruna Bogdo-Han unvanı verdiklerini de ifade eder. Burada yaşayan hemen hemen her insanın bu dağ hakkında bir bilgisi/hikâyesi vardır. Anlatılanlara göre dağın zirvesinde bir Kalmuk bilgisi yaşamış, belli bir yükseklikten sonra kimsenin dağın zirvesine doğru çıkmasına izin vermezmiş ve ona direnen herkesi uçurumdan aşağı atarmış. Pototski böylesine sıra

¹⁵ Bogdo kelimesi hakkında ayrıca bk. (Lessing, 2003, s. 177).

dışı bir maceranın kendisi için oldukça çekici olduğunu ancak geceleri çok soğuk olduğu ve fazla yağmur yağmasından dolayı buna cesaret edemediğini belirtir. Kalmuk bilgenin korkusundan ziyade hasta olma korkusu onun bu dağa çıkmasını engellemiştir (*Severnıy Arhiv*, II, 1818, s. 254-255).

Pototski ayın 23'ünde kaldıkları kampa oldukça geç bir vakitte döner. Bu sırada Çerkezlerin dans gösterisi vardır. Pototski, bu insanların danslarının Kozakların dansları gibi olduğunu, bu durumun bu halkların birbirlerine çok yakın yaşamalarından kaynaklandığını belirtir. Ama Norveçlilerin danslarının neden Kozakların dansları gibi olduğunu açıklayamaz. Kopenhag'da gördüğü bu dansı burada görmesine hiçbir anlam veremez. Kafkasya sakinleri hakkında konuşmaya başladığı zaman Astarhan'da bir Çeçen prensesi hakkında da bilgi vermek ister. Bu Çeçenin Farsça konuştuğu gibi Türkçe de bildiğini ve iyi eğitilmiş olduğunu söyler. Ancak geleneksel yapısından kurtulamadığını belirtir. Yollarda silahlı soygunun yapılmadığı böyle bir ülkede çok sıkıldığını, onun için çalınan bir kurdelenin satın alınan inci kolyeden daha değerli olduğunu ifade eder. Hatta prenseslerin akrabaları ve arkadaşlarının yağmacı olmayan biriyle evlendiğini öğrendikleri zaman hüznünlendiklerini söyler. Pototski bu durumun abartı olduğunu düşünmüş ancak onların vatanlarını iyi tanıyan Tyumen bu durumun gerçek olduğunu ona söylemiştir. Pototski, Kalmuk kampındaki son gününde veda ziyaretlerinde bulunmuştur. Lama ile de vedalaşmış ve onunla gençliği hakkında sohbet etmiştir. Sonra misafiri olduğu Kalmuk hanının yanına gitmiş ve son kez bir çay içmiştir. Sonunda Tyumen ve ailesine veda ederek kamptan ayrılmıştır (*Severnıy Arhiv*, II, 1828, s. 255-258).

Sonuç

Yan Pototski'nin 1797-1798 tarihlerinde yapmış olduğu Astarhan ve Kafkasya seyahatinin ilk kısmı burada sonuçlanmaktadır. Çalışmada Pototski'nin 1797 yılında Astarhan ve çevresine yapmış olduğu seyahatin birinci kısmı ele alınmıştır. Astarhan ve çevresi bilindiği gibi tarih boyunca pek çok medeniyete ve halka ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca coğrafi konumu nedeniyle de bölgenin uğrak noktalarından biridir. Pototski birkaç ay ziyaret ettiği Kafkas halklarını cehalet ve cömertliğin karışımı olarak tasvir etmektedir. Pototski'nin ziyaret ettiği tarihlerde Astarhan, Rus egemenliği altında olsa da Ruslardan ziyade bölgede yaşayan diğer halklardan bahsedilmiştir. Birçok halkın yaşadığı bu bölge, onlarca inancın yaşandığı, onlarca dilin konuşulduğu kozmopolit bir merkez haline dönüşmüştür. Pototski'nin gözlemlerinden herkesin inancını özgürce yaşadığı, en azından onun kaldığı dönemde herhangi bir çatışmanın yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Belki de bu durum bölgenin zengin tarihsel geçmişinin bir tezahürüdür. Batı tarihine ve kültürüne son derece hâkim olan Pototski, sıklıkla tarihî bilgilere başvurmuştur. Bu durum anlatımı oldukça zenginleştirmiştir. Okuyucular bölge hakkında bilgi edinirken bir anda kendilerini tarihsel anlatımların içinde rahatça bulabilir. Seyahat Astarhan ve çevresinde yapılsa da Pototski'nin notlarından Hive ve Buhara hakkında da bilgi sahibi olunabilir. Bu bakımdan seyahat okuyuculara küçük de olsa bir Türkistan panoraması çizmektedir. Seyahat o tarihlerde bölgenin demografik ve etnik yapısını ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu

çalışma bölge hakkında araştırma yapacaklara tarihsel ve kültürel bağlamda katkı sağlayacaktır.

Extended Abstract

Considered one of the first travel writers of the modern era, Yan Pototsky is seen as a historian, linguist, geographer, and scientist with many other merits. Pototsky, who received a good education in his age, has excellent knowledge of European history and culture. He comes to the shine out with his travels in his youth. He organized trips to Europe, Africa, and Asia. Pototsky wrote many travel notes during these trips. One of his prominent travels is the one he made to Astrakhan and its surroundings in 1797. This part was first published in the I and II issues of the Severny Archive Magazine, which is published in St. Peterburg. In the Pototsky's notes, it is understood that travel is not only a trip but also a scientific journey. The historical information and examples that he occasionally includes extensively support this view. Pototsky, who started his journey from Moscow in the middle of May, first went to Serapta by land and then to Astrakhan in a ship. The first trip routes are the Russian settlements Kolomna, Ryazan, and Tambov. After crossing the Tsaritsa River, Yan Pototsky comes to the Kalmyk's homeland.

After Serapta, the second phase of Pototsky's journey begins. Pototsky travels from Serapta to Astrakhan by ship, many interesting and troublesome events happen. He also gives interesting information about the homelands where Tatars, Chuvashes and Mordovians lived during the river journey. Although Astrakhan was under Russian rule when Pototsky visited, he often mentions other groups of people living in the region rather than Russians. Pototsky stayed for a long time in the region of a Kalmyk khan named Tyumen. It gives much information about his family and life. Meanwhile, the trip includes information about Iranians, Tatars, Karakalpaks, Buddhists, and many other people living in Astrakhan. He also mentions Bukhara and Khiva among the important cities of the region. Feasts, hunting ceremonies, and entertainments that he personally participated in draw attention in travel. In addition, there are special notes about the region's history among the travel notes. From time to time, he references Herodotus and other scientists and gives examples from them. This extraordinary trip by Yan Pototsky in 1797 contains intense and valuable information about the region. It is crucial in terms of showing the demographic structure and multinationality of the region in those years of travel. For this reason, the study will contribute to those who will research about the region in the historical and cultural context. This trip will take you on an adventurous and scientific journey in the Idel region about two centuries ago.

Kaynakça

- Alinge, C. (1967). *Moğol kanunları*. (C. Üçok, çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.
- Arunova, M. R- Eşrefyan, K. Z. (2015). *Nadir Şah-ı Avşar*. (N. Turaeva, çev.). İstanbul: Selenge
- Burikin, A. A. (2012). Kalmiki, Nogaytsı i drugie narodı Volgo-Kaspiyskogo regiona v soçinenii Yana Pototskogo "Puteşestvie v Astrahan, *Vestnik Kalmitskogo İnstituta Gumanitarnih İssledovanniy*, UDK 39(4/9), No: 1, 88-95.
- Burton, A. (1997). *The Bukharans a dynastic, diplomatic and coomercial history 1550-1702*. Richmond: Curzon Press.
- İnalçık, H. (1949). Osmanlı-Rus rekabetinin menşei ve Don-Volga kanalı teşebbüsü. (1569), *Bellekten*, XII (46), 349-402.
- Karakulak, M. (2020). *Türkistan'da efendiler ve köleler*. İstanbul: Kronik.
- Koç, D. (2012). Aşağı İdil boyunda hâkimiyet mücadelesi ve Astarhan (Hacı Tarhan) Hanlığı. *Türk dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII (1), 455-494.
- Lessing, F, D. (2003). *Moğolca-Türkçe sözlük I A-N*. (G. Karaağaç, çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Özcan, A. (2006). Mültan, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (C. 31, s. 548-549). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özkan, M. (2019). *Türkistan'ın keşif çağı Rus seyyah Burnaşev'in gözünden Buhara*. İstanbul: Kronik.
- Özkan, M. (2021). *Buhara Hanlığı (1500-1920)*. İstanbul: Selenge Yay.
- Petrov, A. (1905). Graf İvan Osipoviç Pototskiy, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*. Tom XIV, S. Peterburg, 692-697.
- Puşkin, A. (2020). *Erzurum yolculuğu*. (A. Behramoğlu, çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Puteşestvie Grafa İvana Pototskago v Astrahan i okrestniya stranı v 1797. (1828). *Severnuy Arhiv*, I, S. Peterburg, 61-87.
- Puteşestvie Grafa İvana Pototskago v Astrahan i okrestniya stranı v 1797. (1828). *Severnuy Arhiv*, II, S. Peterburg, 229-258.
- Rus elçi raporlarında Astrahan seferi*. (2011). (İ. Kamalov, haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Sever, Z. (2021). 19. asır Rus matbuatında Türkler ve Türk dünyası: Severnuy Arhiv Örneği. *Mavi Atlas*, 9(2), 34-46.
- Soofizadeh, A. (2017). Kaçar Hanedanı'nın menşei ve İran'da yükselişi: Ağa Muhammed Han dönemi. *Dede Korkut'un izinde 30 yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk'a armağan Türk tarihine dair yazılar*, (s. 51-64). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Sosnina, A, L. (2003). *Yan Pototskiy i ego "puteşestvie v Astrahanskıe i Kavkazskie stepi"*. Pyatigorsk: Spetspeçat.
- Türker, Ö. (2014). Kuzey Kafkasya'daki Rus işgaline dair Rusça kaynaklar üzerine. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(55), 183-218.
- Uzunkaya, U. (2020). *Budist eski Uygur edebiyatından iki metin*. İstanbul: Kesit.
- Ünal, F. (2008). Geçmişten günümüze As-Tarhan (Astarhan/Hacı Tarhan). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (38), 227-252.

EKLER



Ek 1: Yan Pototski'nin Portresi (Sosnina, 2003, s. 16).